

EMOCIONALNA EKSPRESIVNOST SREDNJOŠKOLACA SA OŠTEĆENJEM VIDA I NJIHOVIH VRŠNJAKA TIPIČNOG RAZVOJA¹

Vesna VUČINIĆ*, Branka JABLAN^{*2},
Dragana STANIMIROVIĆ*, Natalija DRINČIĆ**

**Univerzitet u Beogradu*

Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju

***Osnovna škola „Dragan Kovačević“, Beograd*

Emocije su adaptivna reakcija na zbivanja u okolini i predstavljaju centralni deo života svake osobe. Voljna emocionalna ekspresija utiče na osobe iz okruženja u skladu sa našim očekivanjima ukoliko one prepoznaju naše emocije. Studije koje su se bavile proučavanjem izražavanja emocija kod osoba sa oštećenjem vida ukazuju na postojanje iste vrste spontanih emocionalnih izraza kao i kod osoba tipičnog razvoja, kao i na teškoće u prezentovanju voljnih emocionalnih izraza.

Cilj istraživanja je utvrđivanje razlika u emocionalnoj ekspresivnosti između srednjoškolaca sa oštećenjem vida i njihovih vršnjaka tipičnog razvoja. Uzorak su činila 33 učenika sa oštećenjem vida i isto toliko učenika bez smetnji u razvoju. U istraživanju je korišćen Scenario simuliranja emocionalnih stanja Fridmana i saradnika. Emocionalna ekspresivnost je procenjivana na osnovu stepena uspešnosti simuliranja sedam emocija (sreća, tuga, bes, gađenje, iznenađenje, strah i neutralno stanje). Zadatak ispitanika bio je da u tri strukturirane situacije (izgovaranje dve rečenice i niza samoglasnika) si-

1 Rad je proistekao iz projekta „Kreiranje protokola za procenu edukativnih potencijala dece sa smetnjama u razvoju kao kriterijuma za izradu individualnih obrazovnih programa“, broj 179025 (2011-2015), čiju realizaciju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

2 E-mail: jablanb@vektor.net

muliraju zadata emotivna stanja. Simuliranje emocija je snimano. Na osnovu video snimaka, tri nezavisna procenjivača su vrednovala uspešnost simuliranja emocija na devetostepenoj skali.

Analizom dobijenih rezultata utvrđeno je postojanje statistički značajne razlike u emocionalnoj ekspresivnosti između ispitanika sa oštećenjem vida i vršnjaka bez razvojnih smetnji ($F(1)=3,692$; $p=0,05$). Razlike između aritmetičkih sredina statistički su značajne za simuliranje gađenja ($p=0,002$) i iznenađenja ($p=0,01$). U grupi ispitanika sa oštećenjem vida pol se pokazao kao značajan činilac simuliranja emotivnog stanja sreće ($p=0,024$), a tip škole simuliranja tuđe ($p=0,027$).

Ključne reči: emocionalna ekspresivnost, srednjoškolci, oštećenje vida, emocije

UVOD

Neverbalna komunikacija se odnosi na poruke koje šalje-mo sagovorniku putem vokalne, facijalne, posturalne ekspresije, spacijalnog ponašanja (Gligorović, 2013), odnosno putem proksemičkih, kinetičkih i paralingvističkih neverbalnih signala (Reboucas, Pagliuca & Almeida, 2007). Ona je i sredstvo pomoću koga osobe reaguju na znakove o prisustvu i stanju drugih. Osnovna uloga neverbalne komunikacije jeste ostvarivanje socijalnih kontakata među osobama (Rot, 2010).

Neverbalna komunikacija ima veliki značaj u socijalnom životu osobe jer predstavlja prvi oblik socijalne interakcije i veoma je značajna za razvoj mnogih socijalnih veština. Izrazi lica, položaj tela, način odevanja, frizura, boja glasa, udaljenost od sagovornika i drugi komunikativni znaci govore o našem trenutnom raspoloženju, očekivanjima, emocijama. Važna je pri upoznavanju, zapošljavanju, vršenju svakodnevnih životnih aktivnosti i ispunjavanju socijalnih uloga (Wolffe, 2000, prema Stanimirović i Mijatović, 2012). Prilikom upoznavanja, čak 60% kompletnog utiska o osobi formira se na osnovu neverbalne komunikacije (Mirković, 2008, prema Ilievska, 2010). Izrazi lica igraju ključnu ulogu u razumevanju mentalnog stanja sagovornika (Kunz, Faltermeier & Lautenbacher, 2012). Oni daju živost i energiju rečima, otkrivajući nekada misli i namere bolje i efektivnije od samih reči (Darvin, 2000, prema Reboucas, Pagliuca

& Almeida, 2007). Treba imati u vidu da mišićna masa lica može da proizvede veliki broj izraza, a da se mali broj tih izraza dešava spontano, pri čemu su prisutne i kulturne razlike (Kitada et al., 2013). Kulturne razlike i neki situacioni faktori mogu da utiču i na učestalost ekspresije pojedinih emocija (Ghosh, 2010).

Neverbalna komunikacija ima značajnu ulogu u ostvarivanju emotivnih odnosa. Neverbalni signali igraju važnu ulogu u iniciranju, uspostavljanju i održavanju intimnih veza. Adolescenti uče „tajne signale“ kojima skreću pažnju potencijalnog partnera na sebe ili pak „loveći“ te signale potvrđuju njegove simpatije. To mogu biti pogledi, dodiri, facijalna ekspresija, suptilne ili veoma očigledne promene u načinu obraćanja osobi prema kojoj gaje simpatije (vokalna ekspresivnost), specijalno ponašanje i slično. Moris (Morris, 1971, prema Hall i Knapp, 2010) smatra da mladi u zapadnoj kulturi za uspostavljanje intimnih veza najčešće koriste sledeće neverbalne oblike ponašanja: upadljivo usmeravanje pogleda u pravcu druge osobe; gledanje pravo u oči; dodirivanje ruke rukom. Stanimirović i Mijatović (2012) naglašavaju da neverbalnu komunikaciju ne čine jednosmerno upućeni neverbalni signali, već niz cirkularnih povratnih spreiga. Srednjoškolci talentovaniji za „neverbalno obmanjivanje“ ili bolje reći neverbalnu mimikriju se lakše uključuju u vršnjačke grupe (Feldman, Tomasian & Coats, 1999).

Imajući u vidu značaj vizuelnog komunikativnog kanala u percepciji neverbalnog ponašanja, mnogi autori su saglasni da je neverbalna komunikativna razmena osoba sa oštećenjem vida sa drugim osobama otežana usled redukovane ili u potpunosti onemogućene sposobnosti vizuelne percepcije (Mallineni, Nutheti, Thangadurai & Thangadurai, 2006). Centralno pitanje vezano za facijalnu ekspresiju slepih jeste pitanje uloge vizuelnog posredovanja, jer komunikacija može biti ometena ukoliko dođe do stvaranja neadekvatnih facijalnih izraza (Vučinić i Eškirović, 2008).

Na osnovu istraživanja koja su bila fokusirana na utvrđivanje karakteristika facijalne ekspresije osoba sa oštećenjem vida možemo zaključiti da je: većina studija obuhvatila veoma

mali broj slepih osoba; uzorke su najčešće činile osobe koje su slepe od rođenja; većina studija se bavila nekom od osnovnih emocija ili jednim emocionalnim stanjem. Osnovni zaključak je da se kod osoba koje su slepe od rođenja sa starenjem smanjuje intenzitet facijalne ekspresije (Peleg et al., 2009).

Neverbalna komunikacija osoba sa oštećenjem vida

Oštećenje vida, naročito slepoća se smatra značajnom barijerom u procesu komunikacije (Jablan i Hanak, 2008; Stanimirović i Mijatović, 2012). Istraživanjima je utvrđeno da postoje izraženiji problemi u području komunikacije kod kongenitalno slepih nego kod kasnije oslepelih osoba. Imajući u vidu da ne mogu da kontrolišu facijalnu ekspresiju, kod slepe dece se mnogo češće sreće socijalno bezizražajna i nekontrolisana facijalna ekspresija nego kod dece koja vide (Tinti, 2003, prema Papadopoulos, Metsiou & Agaliotis, 2011). Dešava se da se deca sa oštećenjem vida nekada smeju kada su uplašena. Tokom odrastanja znatno duže od vršnjaka bez oštećenja vida koriste gestove bez ikakve komunikativne funkcije. U ostvarivanju interakcije i održavanju konverzacije slepe osobe su prinuđene da se u velikoj meri oslanjaju na kvalitet i intenzitet glasa sagovornika. Međutim, neka istraživanja su pokazala da slepa deca nekada bolje od vršnjaka bez oštećenja vida mogu da objasne značenje osnovnih emocija, ali ne i da prepoznaju njihovu verbalnu ekspresiju (Dyck, Farrugia, Shochet & Holmes-Brown, 2004; Minter, Hobson & Pring, 1991, prema Pring & Tadić, 2010). Za sticanje kompletnijeg uvida u emocije, namere i želje sagovornika često im nedostaju ključne vizuelne informacije (Jablan i Hanak, 2008; Stanimirović, Drinčić i Jablan, 2013; Sak-Wernicka, 2014).

Smanjena oštrina vida, nedovoljno efikasna upotreba rezidualnog vida, loša vizuo-motorička koordinacija, fluktuirajuća pažnja mogu da budu uzrok problema u tumačenju neverbalnih signala koje druge osobe upućuju visoko slabovidim

osobama. Isti činioci mogu da ometaju adekvatnost i uvremenjenost njihovih odgovora u neverbalnoj razmeni sa drugima (Vučinić, Stanimirović, Anđelković i Eškirović, 2013).

Usled teškoća u prijemu i obradi neverbalnih poruka slepe i slabovide osobe propuštaju neke informacije bitne za komunikaciju i razumevanje ponašanja osoba sa kojima su u socijalnoj interakciji. Za razliku od osoba bez oštećenja vida, često nisu u situaciji da tako lako i jednostavno na osnovu neverbalnih signala procene namere sagovornika. Ponekad ne mogu da odrede da li je neka osoba ljuta ili samo žuri, da li je ono što je neko rekao šala ili je ozbiljno rečeno (Kinds & Moonen, 2002, prema Eškirović, 2015). Tinejdžeri sa oštećenjem vida mogu potpuno biti nesvesni poruka koje im sagovornik šalje neverbalnim signalima kao što su: klimanje glavom, zurenje, kolutanje očima, namigivanje, mrštenje, skretanje pogleda i slično, takođe često nisu svesni svojih neverbalnih signala i poruka i efekata koje pomoću njih postižu (Wolffe, 2000b, prema Vučinić, Stanimirović, Anđelković i Eškirović, 2013).

Smetnje u području neverbalne komunikacije povezane su sa stepenom i karakterom oštećenja vida. Tako osobe sa kataraktom ne vide jasno lice sagovornika. Osobe sa ispadima u vidnom polju ne mogu da opaze određene delove lica, na primer predeo oko očiju ili oko usana. Upravo stoga nisu u stanju da adekvatno imitiraju mimiku, gestove i položaj tela sagovornika (Vučinić i Eškirović, 2008). Osobe sa strabizmom suočavaju se sa nizom teškoća u socijalnom okruženju prevashodno zbog specifičnosti vizuelnog kontakta i drugih aspekata neverbalne komunikacije, naročito u situacijama kada je odstupanje od pravca pogleda lako uočljivo (Johns, Manny, Fern, & Hu, 2005). Slabovidost često prate spolja vidljive deformacije očiju, prisilno držanje glave ili celog tela, smanjena brzina izvođenja aktivnosti i neskladni pokreti. Zbog toga se tokom odrastanja češće sreću sa ismevanjem od strane vršnjaka, što kod njih može da dovede do sniženog vrednovanja vlastitog fizičkog izgleda (Stojković i sar., 2011). To je posebno izraženo tokom pohađanja srednje škole i može veoma nepovoljno da se odrazi na prijem i slanje neverbalnih poruka.

U cilju sagledavanja kvaliteta života i podizanja kvaliteta pružanja zdravstvene zaštite, istraživači su se poslednjih godina dosta bavili analizom karakteristika neverbalne komunikacije između slepih osoba i stručnjaka na koje su upućene (Reboucas, Pagliuca & Almeida, 2007; de Freitas Macêdo-Costa et al., 2014).

Emocionalna razmena kod osoba sa oštećenjem vida

Emocije su adaptivna reakcija na zbivanja u okolini i predstavljaju centralni deo života svake osobe (Ghosh, 2010; Roseman, 2011). Ljudi nastoje da kontrolišu svoje emocije i da ih izražavaju na društveno prihvatljiv način. Voljna ekspresija emocija utiče na osobe iz okruženja shodno našim očekivanjima samo ukoliko ih izražavamo na takav način da ih one mogu prepoznati i razumeti.

Emocionalna razmena slepih i slabovidih osoba sa okolinom bila je predmet proučavanja značajnog broja studija. Skoro sve su odvojeno posmatrale spontano i voljno (namerno) izražavanje emocija. Rezultati studija koje su se bavile spontanim izražavanjem emocija kod osoba sa oštećenjem vida ukazuju na postojanje iste vrste emocionalnih izraza kao i kod osoba iz tipične populacije (Ortega, Iglesias, Fernandez, & Corraliza 1983; Cole, Jenkins, & Shott, 1989; Galati, Miceli & Sini, 2001; Galati, Sini, Schmidt & Tinti, 2003). Studije koje su se bavile voljnim izražavanjem emocija pokazuju da se slepe osobe suočavaju sa nizom teškoća u iskazivanju voljnih emocionalnih izraza (Webb, 1977; Rinn, 1991; Galati, Scherer & Ricci-Bitti, 1997). S druge strane, slepi ispitanici mogu da prepoznaju osnovne izraze lica putem dodira, bez obzira na nedostatak ranog vizuelnog iskustva (Kitada, et al., 2013). Preciznost i tačnost taktilnog prepoznavanja facijalne ekspresije je različita za pojedine emocije. Najlakše i najpreciznije se prepoznaju sreća i iznenađenja (Lederman, et al., 2008, prema Abramowicz, Klatzky & Lederman, 2010).

Slepa deca su sposobna da razumeju uzročno-posledične veze koje leže u osnovi izazivanja i ispoljavanja osnovnih emocija kao i deca tipičnog razvoja. Međutim, njihova facijalna ekspresija emocija otežava drugima da ih prepoznaju i steknu širi uvid u njihovo emocionalno stanje. Kongenitalno slepo dete se smeje i plače na isti način kao i dete koje vidi. Međutim, ono ne može da razvije konvencionalne obrasce ispoljavanja emocija koji se stiču posmatranjem (Jablan i Hanak, 2008). Roč-Levik (Roch-Levecq, 2006) je u okviru proučavanja teorije uma posvetila jedan segment istraživanja načinu ispoljavanja bazičnih emocija kod kongenitalno slepe dece. Autorka je ispitala dvadesetoro slepe dece na uzrastu od 4 do 12 godina i uporedila njihovu facijalnu ekspresiju četiri osnovna osećanja (strah, sreća, tuga, ljutnja) sa ekspresijom dece tipičnog razvoja. Svako dete je trebalo da sagleda ponuđenu situaciju i odgovori kako bi se u njoj osećalo, to jest da verbalno identifikuje navedene emocije (*npr. Kako se osećaš kada dobiješ poklon? Kako se osećaš kada ti mama kaže da ne možeš da se igraš sa drugarom?*), a zatim da ih odglumi. Voljno izražavanje emocija je snimano i kasnije procenjivano od strane neupućenih procenjivača. Autorka je zaključila da su kongenitalno slepa deca sposobna kao i deca koja vide da shvate odnos između uzroka i posledica koji leže u izazivanju osnovnih emocija, odnosno da verbalno identifikuju traženu emociju. Međutim, njihovi voljni izrazi lica ne prenose emocionalnu poruku tako dobro kao izrazi lica dece koja vide.

Utvrđivanje razlika u spontanoj ekspresiji emocija sreće, tuge i besa nakon takmičenja, odnosno iskrene sreće i kontrole izraza lica u funkciji socijalnog konteksta kroz „pristojni osmeh“ je bio zadatak istraživanja Matsumoto i Vilingam (Matsumoto & Willingham, 2009, prema Stanimirović, Drinčić i Jablan, 2013). Uzorkom su obuhvaćeni džudisti (bez oštećenja vida, kongenitalno slepi i oni koji su kasnije izgubili vid) učesnici Paraolimpijskih i Olimpijskih igara 2004. godine. Ispitanici su fotografisani u tri situacije: odmah nakon završetka meča iz koga su izašli kao pobednici ili gubitnici (zlatna medalja – dobitnik, srebrna medalja – gubitnik; bronzana medalja – dobitnik, odlazak bez medalje – gubitnik), prilikom ceremonijalne dodele medalja i nakon dodele,

tokom fotografisanja sa ostalim dobitnicima medalja. Na osnovu dobijenih rezultata zaključeno je da uzrok i vreme nastanka teškog oštećenja vida nisu povezani sa spontanom izražavanjem emocija, odnosno slanjem poruka putem facijalne ekspresije. Rezultati su pokazali da su u istim emotivno povezanim situacijama spontano izazvani emotivni izrazi lica slepih osoba isti kao i izrazi osoba tipičnog razvoja. Činjenica da se slepi sportisti osmehuju, ali i da kontrolišu facijalnu ekspresiju kada je potrebno, na isti način kao i sportisti koji vide, ukazuje da vizuelno opažanje nije neophodno da bi osoba naučila da reguliše svoj izraz. Ostali mehanizmi učenja, kao što je opšta podrška, koja ne uključuje vizuelne modalitete, mogu biti dovoljni da osobe nauče da kontrolišu izraze lica. Galati i saradnici (Galati, Miceli & Sini, 2001; Galati, Sini, Schmidt & Tinti, 2003), potvrđuju da nema razlika u spontanom izražavanju emocija između kongenitalno slepe dece i dece koja vide, dok u voljnom (namernom) izražavanju emocija između ove dve grupe postoje značajne razlike.

CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Ciljevi istraživanja su:

1. Utvrditi nivo emocionalne ekspresivnosti kod srednjoškolaca sa oštećenjem vida i njihovih vršnjaka tipičnog razvoja.
2. Utvrditi nivo emocionalne ekspresivnosti srednjoškolaca sa oštećenjem vida u odnosu na stepen oštećenja vida, vreme nastanka oštećenja vida, pol i tip škole.

METOD RADA

Opis uzorka

Uzorkom je obuhvaćeno 66 ispitanika, 33 sa oštećenjem vida i 33 tipičnog razvoja, uzrasta od 16 do 20 godina. Svi ispitanici su sa teritorije Republike Srbije, a u momentu istraživanja

su pohađali srednju školu. Grupa ispitanika sa oštećenjem vida je bila ujednačena prema polu (17/51,5% ispitanika muškog i 16/48,5% ženskog pola). U pogledu tipa škole koju pohađaju, ispitanici sa oštećenjem vida su distribuirani u tri grupe: grupu koja pohađa redovnu školu (inkluzija) činilo je 14 ispitanika, grupu koja pohađa izdvojeno odeljenje pri redovnoj školi 10 ispitanika i grupu koja pohađa školu za učenike sa oštećenjem vida devet ispitanika.

Instrumenti istraživanja

Za prikupljanje podataka korišćeni su sledeći instrumenti:

1. Upitnik za prikupljanje sociodemografskih podataka, konstruisan za potrebe ovog istraživanja (uzrast, stepen oštećenja vida, vreme nastanka oštećenja vida, pol i tip škole);
2. Analiza snimaka namernog izražavanja emocija, prema scenariju simuliranja emotivnih stanja Fridmana i saradnika³ (Friedman et al., 1980).

Zadatak ispitanika bio je da u tri strukturirane situacije (izgovaranje rečenica: „*Dugo te nisam video.*“ i „*Da li ovo zaista želiš da uradiš?*“ i niza samoglasnika: A, E, I, O, U⁴) simuliraju sedam emotivnih stanja: sreću, tugu, bes, gađenje, iznenađenje, strah i neutralno stanje. Svaki ispitanik je dobijao spisak situacija na osnovu kojih je trebalo da odglumi emocije; primer prve rečenice: *Dugo te nisam video (srećan/a, tužan/a, ljut/a, zgađen/a, iznenađen/a, uplašen/a i bez emocija)*. Svaki ispitanik je glumio situacije različitim redosledom.

³ Simulacije emocija su Fridmanu i saradnicima služile za proveru validnosti Testa za procenu afektivne komunikacije (Affective Communication Test - ACT).

⁴ U istraživanju Fridmana i saradnika ispitanici su izgovarali rečenice i prvih sedam glasova alfabeta A, B, C, D, E, F i G. U pilot istraživanju probali smo u grupi studenata sa izgovaranjem: A, B, V, G, D, Đ, E, i A, B, C, Č, Ć, D i E, ali su emocije bile neprepoznatljive. Kada su ispitanici emocije simulirali dok izgovaraju samoglasnike: A, E, I, O I U one su bile prepoznatljive.

Na osnovu video snimaka tri nezavisna procenjivača vršila su procenu uspešnosti simuliranja emocija na devetostepenoj skali (od -4 do +4). Zadatak neupućenih procenjivača (osoba koje ranije nisu imale kontakt sa slepima i nemaju znanja koja se odnose na ovu populaciju) je bio da na osnovu snimaka prepoznaju emocije i daju ocenu kvaliteta simulacije emocija (ocena -4 - veoma loše, 0 - ni loše ni dobro, a +4 - veoma dobro). Snimci su prikazivani sa pauzama od 30 sekundi. Svaki snimak je prikazan po dva puta, nakon čega su procenjivači na osnovu prepoznate emocije davali ocenu uspešnosti simuliranja. Za potrebe obrade podataka ocene koje su dali procenjivači sabirane su sa +5, tako su dobijene ocene od 0 do 9.

Uputstva za obavljanje istraživanja (scenario procene facijalne ekspresije, sadržaj rečenica, uslovi za snimanje emocionalne ekspresivnosti ispitanika, način pregledanja i ocenjivanja) dobijeni su od autora scenarija i prevedeni (Friedman et al., 1980).

Procedura istraživanja

Od ispitanika je prvo traženo da popune Upitnik za prikupljanje sociodemografskih podataka (ukoliko je postojala potreba, upitnik je popunjavao pratilac ili istraživač), a nakon toga su upoznavani sa procedurom istraživanja i zahtevima vezanim za simuliranje emotivnih stanja. Ispitanik i istraživač su sedeli jedan naspram drugog, na razdaljini od jednog metra. Ispitanici su dobijali papir sa rečenicama, čitali ih određenim redosledom, a zatim glumili traženu emociju, što je snimano pomoću video kamere. Rečenice i samoglasnici su bili ispisani na zasebnim papirima. Za potrebe ispitanika sa oštećenjem vida pripremljene su verzije na Brajevom pismu i sa uvećanim i podebljanim slovima. Ispitanicima koji nisu bili u stanju da pročitaju zadati stimulus (rečenicu ili samoglasnike), zadatke je čitao ispitivač. Između rečenica je pravljena pauza od minut-dva kako bi se ispitanik pripremio za sledeću. Redosled rečenica je bio različit za svakog ispitanika.

Obrada podataka

Za prikazivanje osnovnih statističkih pokazatelja korišćene su mere centralne tendencije, mere varijabilnosti i raspon (minimum i maksimum) rezultata. Za utvrđivanje značajnosti razlika aritmetičkih sredina korišćena je analiza varijanse (ANOVA).

REZULTATI ISTRAŽIVANJA SA DISKUSIJOM

Tabela 1 – Osnovni deskriptivni parametri rezultata simuliranja zadatih emotivnih stanja

	Min	Max	AS	SD
Sreća	2	9	7,88	1,759
Tuga	0	9	7,11	2,171
Ljutnja	0	9	7,42	1,922
Gađenje	2	9	7,27	2,145
Iznenadjenje	0	9	6,44	2,354
Strah	0	9	6,68	2,475
Bez emocija	0	9	5,82	2,366
Ukupno	21	62	48,62	9,871

Postignuća naših ispitanika (srednjoškolaca sa oštećenjem vida i srednjoškolaca tipičnog razvoja) u simuliranju emotivnih stanja kreću se od dva do devet poena za sreću i gađenje i od nula do devet poena za sva ostala emotivna stanja. Najlošiji prosečan rezultat registrovan je za *neutralno stanje* (AS=5,82; SD=2,36), a najbolji za sreću (AS=7,88; SD=1,76). Sreća se ispoljava najdiferenciranijom mimikom, pa je možda neupućenim procenjivačima bilo lako da je prepoznaju i kod ispitanika sa oštećenjem vida (Zalcman, 2004, prema Vučinić i Eškirović 2008).

Tabela 2 – Simuliranje emotivnih stanja kod učenika sa oštećenjem vida i učenika tipičnog razvoja

	Grupa	AS	SD	F(1)	p
Sreća	OV	7,64	1,851	1,259	0,266
	TR	8,12	1,654		
Tuga	OV	7,24	2,077	0,258	0,614
	TR	6,97	2,284		
Ljutnja	OV	7,15	2,093	1,336	0,252
	TR	7,70	1,723		
Gađenje	OV	6,48	2,307	10,158	0,002
	TR	8,06	1,657		
Iznenajđenje	OV	5,76	2,463	5,958	0,017
	TR	7,12	2,058		
Strah	OV	6,55	2,373	0,198	0,658
	TR	6,82	2,604		
Bez emocija	OV	5,52	2,252	1,084	0,302
	TR	6,12	2,472		

Legenda: OV – oštećenje vida; TR – tipičan razvoj; statistički značajne vrednosti su označene (bold).

Iako je iz Tabele 2 evidentno da su srednjoškolci tipičnog razvoja bili uspešniji u simuliranju gotovo svih emocija (izuzev simuliranja tuge, gde su ispitanici sa oštećenjem vida bili neznatno uspešniji), razlike aritmetičkih sredina statistički su značajne za simuliranje emocija gađenja ($F(1)=10,158$; $p=0,002$) i iznenajđenja ($F(1)=5,958$; $p=0,01$). Rezultati su delimično saglasni sa istraživanjem Galatija i saradnika, u kome je uočeno da je prepoznavanje ekspresije iznenajđenja, ljutnje, gađenja i *neutralnog emotivnog stanja* kod slepih bilo značajno lošije nego istih emotivnih stanja kod ispitanika iz kontrolne grupe, dok u prepoznavanju sreće, tuge i straha nije bilo značajnih razlika (Galati, Scherer & Ricci-Bitti, 1997, prema Stanimirović, Drinčić i Jablan, 2013).

Analizom zbirnih pokazatelja uspešnosti simuliranja emocija (Tabela 3), utvrđeno je da su srednjoškolci tipičnog razvoja statistički značajno uspešniji ($p=0,05$) od vršnjaka sa oštećenjem vida.

Tabela 3 – Zbirni pokazatelji uspešnosti simuliranja emocija

	grupa	AS	SD	Min	Max	F(1)	p
Emocionalna ekspresija (skor)	OV	46,33	10,231	26	62	3,692	0,05
	TR	50,91	9,081	21	62		

Legenda: OV – oštećenje vida; TR – tipičan razvoj; statistički značajne vrednosti su označene (bold).

U razmatranju dobijenih razlika treba imati u vidu da je spontano izražavanje emocija putem facijalne ekspresije značajno adekvatnije i jasnije nego kada se one izražavaju voljno. Urođeni kapacitet ekspresivnosti sleporođenih može biti strukturno veoma sličan kapacitetu osoba koje vide, ali je moguće i da je kvantitativno i kvalitativno redukovan. Imajući u vidu da u našem uzorku kod 24 (72,7%) ispitanika oštećenje vida postoji od rođenja, a kod 9 (27,3%) je nastupilo kasnije tokom života, zbog velike neujednačenosti strukture uzorka prema vremenu nastanka oštećenja vida, nismo mogli da izvršimo statistički validnu analizu uticaja ove varijable na emocionalnu ekspresivnost. U nekim prethodnim istraživanjima je pokazano da ova sposobnost kod slepih osoba opada sa godinama, verovatno zbog kontinuiranog odsustva povratne vizuelne informacije (Galati et al., 1997).

Proverom razlika u emocionalnoj ekspresivnosti srednjoškolaca sa oštećenjem vida s obzirom na stepen oštećenja vida, pol i tip škole, utvrdili smo statistički značajne razlike vezane za pol u simuliranju emotivnog stanja sreća (Tabela 4) kao i između ispitanika koji pohađaju školu u različitim okruženjima (redovna škola, odeljenje pri redovnoj školi i škola za učenike sa smetnjama u razvoju) u simuliranju *tuge* (Tabela 5).

Tabela 4 – *Simuliranje sreće i pol ispitanika sa oštećenjem vida*

	Pol ispitanika	AS	SD	F(1)	p
SREĆA	muški	7,12	2,027	5,667	0,024
	ženski	8,69	0,896		

Statistički značajne vrednosti su označene (bold)

Poređenjem prosečnih postignuća ispitanika sa oštećenjem vida različitog pola, ustanovljeno je da su devojčice uspešnije u simuliranju šest zadatih emotivnih stanja. Dečaci su ostvarili nešto bolji prosečan rezultat samo u simuliranju gađenja (dečaci: AS=6,76; SD=2,306; devojčice: AS=6,19; SD=2,344). Pol se pokazao kao značajan činilac u simuliranju emotivnog stanja sreća (p=0,024). Ovakav nalaz se može povezati sa rezultatima istraživanja Ivanović i Kašić, koje je pokazalo da pol govornika ima bitnu ulogu i u tipovima variranja trajanja reči u govornoj ekspresiji emocija. Prosečno trajanje

reči kod ženskih govornika tipične populacije je statistički značajno duže kod svih emocija osim kod radosti, nego kod muških govornika (Ivanović i Kašić, 2011). Izgleda da osobe ženskog pola više pažnje posvećuju i verbalnoj i neverbalnoj ekspresiji emocija.

Tabela 5 – Simuliranje tuge i tip škole koju pohađaju ispitanici sa oštećenjem vida

Tip škole	AS	SD	F(2)	p
Redovna škola - inkluzija	7,50	1,160		
Tuga Odeljenje pri redovnoj školi	5,90	3,035	4,104	0,027
Škola za učenike sa smetnjama u razvoju	8,33	1,000		

Analizom rezultata utvrđen je značajan uticaj tipa škole samo na simuliranje tuge. Naime, ispitanici sa oštećenjem vida koji se školuju u odeljenju pri redovnoj školi ostvarili su najbolje rezultate u simuliranju tuge, slede oni koji pohađaju redovne škole i najupečatljiviju simulaciju tuge su, prema proceni nepučenih procenjivača, ostvarili ispitanici koji pohađaju školu za učenike sa smetnjama u razvoju ($p=0,027$). Objašnjenje za ovakav rezultat možda leži u činjenici što se učenici koji se školuju u školi za učenike sa smetnjama u razvoju, zbog rane separacije (dugotrajno odvajanje od roditelja radi lečenja, operacije, u predškolskom periodu boravak u ustanovi internatskog tipa), češće suočavaju sa negativnim osećanjima, te da ih i lakše i uspešnije simuliraju. Istovremeno treba imati u vidu da, zbog siromašne facijalne ekspresije, slepe osobe nekada izgledom podsećaju na osobe koje pate od depresije. Školovanje u školi za učenike sa oštećenjem vida je jasan znak da su u pitanju ispitanici sa najtežim oštećenjem vizuelnih funkcija, što je direktno povezano sa prilikama za prihvatanje konvencionalnih obrazaca ispoljavanja emocija koji se stiču posmatranjem (Stanimirović, Drinčić i Jablan, 2013). Primetne razlike aritmetičkih sredina registrovane su i za simuliranje straha. U setu od sedam ispitivanih emocionalnih stanja, simuliranje straha je na drugom mestu. I u ovom slučaju su ispitanici sa oštećenjem vida koji se školuju u školama za učenike sa oštećenjem vida najvernije simulirali stanje straha (redovna škola - inkluzija: $AS=6,14$; odeljenje pri redovnoj školi: $AS=6,30$ i

škola za učenike sa smetnjama u razvoju: $AS=7,44$), što može biti povezano sa činjenicom da kod slepih često postoji izražen strah od nepoznatog, posebno kada se nađu u neistraženom prostoru, ispunjenom predmetima koji mogu da im budu potencijalni izvor opasnosti (Аношкова, 2015).

ZAKLJUČAK

Rezultati našeg istraživanja su pokazali da postoji značajna razlika u emocionalnoj ekspresivnosti između srednjoškolaca sa oštećenjem vida i njihovih vršnjaka tipičnog razvoja, kada emocije posmatramo zbirno. Međutim, analiza uspešnosti simuliranja pojedinih emocija pokazala je da su razlike između aritmetičkih sredina statistički značajne samo za simuliranje *gađenja* ($F(1)=10,158$; $p=0,002$) i *iznenađenja* ($F(1)=5,958$; $p=0,01$).

Poređenjem prosečnih postignuća ispitanika sa oštećenjem vida prema definisanim nezavisnim varijablama ustanovljeno je da su devojčice uspešnije u simuliranju šest od sedam zadatih emotivnih stanja, pri čemu je pol statistički značajan činilac samo u simuliranju emotivnog stanja *sreća*. Značajan uticaj tipa škole je utvrđen samo na simuliranje *tuge*. Najupečatljiviju simulaciju *tuge* su, prema proceni neupućenih procenjivača, ostvarili ispitanici koji pohađaju školu za učenike sa smetnjama u razvoju ($p=0,027$).

Sumiranjem dobijenih podataka možemo da zaključimo da oštećenje vida jeste jedan od činilaca koji, direktno ili indirektno, utiče na emocionalnu ekspresiju. Lošija postignuća ispitanika sa oštećenjem vida u simuliranju emocija koje se manje učestalo ispoljavaju i u ovom slučaju potvrđuju tezu o regrutovanju kompenzatornih potencijala, koji su u funkciji zadovoljavanja potrebe za socijalnom participacijom (Dimčović, 1993, prema Vučinić, 2014).

LITERATURA

1. Abramowicz, A., Klatzky, R. L., Lederman, S. J. (2010). Learning and generalization in haptic classification of 2D raised-line drawings of facial expressions of emotion by sighted and adventitiously blind observers. *Perception*, 39(9), 1261–1275. doi:10.1068/p6686
2. Аношкова И. В. (2015). Оптимизация межличностных отношений лиц с нарушениями зрения, обучающихся в смешанном коллективе. *Ученые записки*, 35(3), <http://scientific-notes.ru/pdf/040-030.pdf>
3. Cole, P. M., Jenkins, P. A., Shott, C. T. (1989). Spontaneous expressive control in blind and sighted children. *Child Development*, 60(3), 683–688.
4. de Freitas Macêdo-Costa, K. N., Pagliuca, L. M. F., Sampaio, A. F. A., de Almeida, P. C., de Almeida Rebouças, C. B. (2014). Model of Verbal Communication with Blind Patient: Application in Nursing Appointment. *Health*, 6, 1919–1928. <http://dx.doi.org/10.4236/health.2014.615224>
5. Dyck, M. J., Farrugia, C., Shochet, I. M. & Holmes-Brown, M. (2004). Emotion recognition/understanding ability in hearing or vision-impaired children: Do sounds, sights, or words make the difference? *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 45(4), 789–800.
6. Eškirović, B. (2015). *Vizuelno funkcionisanje i slabovidost*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
7. Feldman, S., Tomasian, S., Coats, J. (1999). Nonverbal Deception Abilities and Adolescents' Social Competence: Adolescents with Higher Social Skills are Better Liars. *Journal of Nonverbal Behavior*, 23(3), 237–249.
8. Friedman, H., Prince, L., Riggio, R., DiMatteo, R. (1980). Understanding and Assessing Nonverbal Expressiveness: The Affective Communication Test. *Journal of Personality and Social Psychology*, 39(2), 333–351.
9. Galati, D., Scherer, K. R., Ricci-Bitti, P. E. (1997). Voluntary facial expression of emotion: Comparing congenitally blind with

- normally sighted encoders. *Journal of Personality and Social Psychology*, 73(6), 1363–1379.
10. Galati, D., Miceli, R., Sini, B. (2001). Judging and coding facial expression of emotions in congenitally blind children. *International Journal of Behavioral Development*, 25(3), 268–278.
 11. Galati, D., Sini, B., Schmidt, S., Tinti, C. (2003). Spontaneous facial expressions in congenitally blind and sighted children aged 8–11. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 97(7), 418–428.
 12. Ghosh, A. (2010). Expressive Differences for Emotions in Visually Challenged and Normal Individuals, *International Journal of Arts and Sciences*, 3(15), 255–265.
 13. Gligorović, M. (2013). Klinička procena i treman teškoća u mentalnom razvoju, Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
 14. Hall, J. A., Knapp, M. L. (2010). *Neverbalna komunikacija u ljudskoj interakciji*. Zagreb: Naklada Slap.
 15. Iliavska, M. (2010). *Poslovna komunikacija*. Niš: Visoka škola strukovnih studija za menadžment u saobraćaju.
 16. Ivanović, M., Kašić, Z. (2011). Variranje trajanja segmenata u govornoj ekspresiji emocija. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 10(2), 341–353.
 17. Jablan, B., Hanak, N. (2008). Teorija uma dece sa oštećenjem vida. U N. Glumbić (Ur.), *Teorija uma dece sa posebnim potrebama* (str. 95–111). Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
 18. Johns, H. A., Manny, R. E., Fern, K. D., Hu, Y. S. (2005). The effect of strabismus on a young child's selection of a playmate. *Ophthalmic and Physiological Optics*, 25(5), 400–407.
 19. Kitada, R., Okamoto, Y., Sasaki, A. T., Kochiyama, T., Miyahara, M., Lederman, S. J. & Sadato, N. (2013). Early visual experience and the recognition of basic facial expressions: involvement of the middle temporal and inferior frontal gyri during haptic identification by the early blind. *Frontiers in Human Neuroscience*, 7. doi: 10.3389/fnhum.2013.00007
 20. Kunz, M., Faltermeier, N., Lautenbacher, S. (2012). Impact of visual learning on facial expressions of physical distress: A study

onvoluntary and evoked expressions of pain in congenitally blind and sighted individuals. *Biological Psychology*, 89(2), 467–476. doi:10.1016/j.biopsycho.2011.12.016

21. Matsumoto, D., Willingham, B. (2009). Spontaneous Facial Expressions of Emotion of Congenitally and Non-Congenitally Blind Individuals. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96(1), 1–10.
22. Mallineni, S., Nutheti, R., Thangadurai, S. & Thangadurai, P. (2006). Non-verbal communication in children with visual impairment. *The British Journal of Visual Impairment*, 24(1), 30–33. doi:10.1177/0264619606060033
23. Ortega, J. E., Iglesias, J., Fernandez, J. M., Corraliza, J. A. (1983). La expression facial en los ciegos congenitos (Facial expression in the congenitally blind). *Infancia y Aprendizaje*, 6(21), 83–96.
24. Papadopoulos, K., Metsiou, K., Agaliotis, I. (2011). Adaptive behavior of children and adolescents with visual impairments. *Research in Developmental Disabilities*, 32(3), 1086–1096.
25. Peleg, G., Katzir, G., Peleg, O., Kamara, M., Brodsky, L., Hel-Or, H., Keren, D., Nevo, E. (2009). Facial expressions in various emotional states in congenitally blind and sighted subjects. *Israel Journal of Ecology & Evolution*, 55(1), 11–30.
26. Pring, L., & Tadić, V. (2010). The Cognitive and Behavioral Manifestations of Blindness in Children. Chapter in R. D. Nass & Y. Frank, Y. (Eds.) *Cognitive and Behavioral Manifestations of Pediatric Diseases* (pp.1–39) New York: Oxford University Press.
27. Retrieved from http://research.gold.ac.uk/5415/1/Pring_%26_Tadic_CBMPD_VI_Nassr.pdf
28. Reboucas, C. B. A., Pagliuca, L. M. F., & Almeida, P. C. (2007). Non-verbal communication: aspects observed during nursing consultations with blind patients. *Escola Anna Nery Revista de Enfermagem*, 11(1), 38–43. doi:10.1590/S1414-81452007000100005
29. Rinn, W. E. (1991). Neuropsychology of facial expression. In R. Feldman & B. Rime (Eds.), *Fundamentals of nonverbal behavior* (pp. 3–70). New York: Cambridge University Press.

30. Roch-Levecq, A. (2006). Production of basic emotions by children with congenital blindness: Evidence for the embodiment of theory of mind. *British Journal of Developmental Psychology*, 24(3), 507–528.
31. Roseman, I. J. (2011). Emotional behaviors, emotivational goals, emotion strategies: multiple levels of organization integrate variable and consistent responses, *Emotion Review*, 3(4), 434–443. doi: 10.1177/1754073911410744
32. Rot, N. (2010). *Znakovi i značenja*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
33. Sak-Wernicka, J. (2014). The effect of nonverbal cues on the interpretation of utterances by people with visual impairments. *Journal of Visual Impairment & Blindness*, 108(2), 133–143.
34. Stanimirović, D., Mijatović, L. (2012). Obrasci afektivne vezanosti za roditelje i prijatelje kod mladih oštećenog vida. U S. Stoilković, J. Todorović, G. Đigić (Ur.) *Ličnost i obrazovno-vaspitni rad* (str. 169–179). Niš: Filozofski fakultet.
35. Stanimirović, D., Drinčić, N., Jablan, B. (2013). Uloga vida u spontanom i namernom izražavanju emocija. U V. Žunić-Pavlović (Ur.), *Zbornik radova VII Međunarodnog naučnog skupa „Specijalna edukacija i rehabilitacija danas“* (str. 209–217). Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
36. Stojković, I., Eminović, F., Dimoski, S., Grbović, A., Nikić, R. (2011). Pojam o sebi slabovidnih adolescenata i njihovih vršnjaka neoštećenog vida. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 10(3), 467–478.
37. Vučinić, V., Eškirović, B. (2008). Neverbalna komunikacija osoba sa oštećenjem vida. U D. Radovanović, (Ur.) *U susret inkluziji – dileme u teoriji i praksi*, (str. 455–469). Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
38. Vučinić, V., Stanimirović, D., Anđelković, M., Eškirović, B. (2013). Socijalna interakcija dece sa oštećenjem vida: rizični i zaštitni faktori. *Specijalna edukacija i rehabilitacija*, 12(2), 241–264.
39. Vučinić, V. (2014). *Osnovi tiflologije*. Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju.
40. Webb, C. (1977). The use of myoelectric feedback in teaching facial expression to the blind. *Biofeedback and Self-Regulation*, 2(2), 147–160.

EMOTIONAL EXPRESSION OF HIGH SCHOOL STUDENTS WITH VISUAL IMPAIRMENTS AND THEIR TYPICALLY DEVELOPING PEERS

Vesna Vučinić*, Branka Jablan*, Dragana Stanimirović*, Natalija Drinčić**

*University of Belgrade – Faculty of Special Education and Rehabilitation

**Primary school “Dragan Kovačević” Belgrade

Summary

Emotions are adaptive reaction to events from the environment and they represent the central part of every person's life. Willing emotional expression influences people from the environment according to our expectations if they recognize our emotions. Studies on expressing emotions in persons with visual impairments indicate the existence of the same type of spontaneous emotional expressions as in typically developing population. Also, these studies point to difficulties in presenting willing emotional expressions.

The aim of this research was to determine the difference in emotional expression between high school students with visual impairments and their typically developing peers. The sample consisted of 33 students with visual impairments and the same number of students with no developmental disabilities. Emotional states simulation scenario by Friedman et al. was used in this research. Emotional expression was assessed with regard to the level of success in simulating seven emotions (happiness, sadness, anger, disgust, surprise, fear, and neutral state). The participants' task was to simulate the given emotional states in three structured situations (uttering two sentences and a series of vowels). The simulation of emotions was recorded. On the basis of video recordings, three independent assessors measured the success in simulating emotions on a nine-point scale.

By analyzing the obtained results, a statistically significant difference in emotional expression was determined between the participants with visual impairments and their peers with no developmental disabilities ($F(1)=3.692$; $p=0.05$). Arithmetic mean differences are statistically significant for simulating disgust ($p=0.002$) and surprise ($p=0.01$). In the group of participants with visual impairments, gender was a significant factor in simulating the emotional state of happiness ($p=0.024$), while type of school was a significant factor in simulating sadness ($p=0.027$).

Key words: emotional expression, high school students, visual impairments, emotions

Primljeno: 23.09.2015.

Prihvaćeno: 18.01.2016.